

Economie en het paradijs

Justus Veenman

samenvatting

Vertrouwen in de ander is een basisvoorwaarde voor sociaal en economisch handelen. Dit vertrouwen is ernstig aangetast tijdens de recente economische crisis, toen de kwalijke gevolgen zichtbaar werden van hebzucht en wangedrag, vooral in de financiële sector. Volgens de invloedrijke klassieke socioloog Simmel is geloof in de ander een bepalende factor van vertrouwen. Hierbij speelt een emotie die sterk lijkt op 'agapè', naastenliefde. Verlies van vertrouwen betekent dan ook verlies van naastenliefde. Hebzucht en wangedrag hebben derhalve vergaande gevolgen. Een omkering van dit proces is niet eenvoudig. Opvoeding en onderwijs bieden (op termijn) nog de meeste kans op verbetering.

Inleiding¹

1] Met dank aan prof. Harry Com-mandeur en dr. Rudi Verburg voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

In het paradijs ging het ook al niet goed. Er was geen sprake van schaarste, eerder van grote overvloed – en toch werd van de verboden vrucht gegeten. Omdat deze zo begeerlijk was en, jawel, om de kennis van goed en kwaad die het nuttigen ervan zou opleveren. Verleiding en onjuiste consumptiebeslissingen lagen ten grondslag aan wat gezien kan worden als de eerste economische crisis, met als gevolg een abrupte overgang van overvloed en oneindig leven naar eindig aards geploeter. Daarna kreeg de mens ruimschoots gelegenheid om te wennen aan het verschijnsel van economische crises. Weliswaar niet geheel volgens het bijbelse patroon van zeven vette en zeven magere jaren, maar toch met een opvallende regelmaat en frequentie. Bij zulke cycli ligt gewenning voor de hand. Des te opmerkelijker is de forse maatschappelijke onvrede over de recente economische crisis.

opbouw artikel

Deze onvrede vormt een van de aanleidingen voor dit artikel. Waarom is er onrust, zelfs woede, over een verschijnsel dat is als regen: niet leuk, maar onvermijdelijk? Voor een deel natuurlijk door de materiële gevolgen. Maar waarschijnlijk nog sterker door wat vrij algemeen wordt gezien als de oorzaak van de crisis: hebzucht en wangedrag van verkeerd aangestuurde individuen binnen de bankensector, samenvallend met of gevolgd door wangedrag en falen van nationale overheden.

Deze bancaire en institutionele crisis zette de bijl aan de wortel van het maatschappelijke vertrouwen. Erger kan bijna niet – ook niet in een materialistische wereld. Het verklaart de aandacht voor drijfveren van degenen die een rol spelen in het economische domein – de drijfveren van ons allemaal, dus.

Vertrouwen als motor

‘Trust makes the world go round’; vertrouwen is de motor van het sociale en economische leven. Als er iets is waarover economen en sociologen het eens zijn, is het dit wel. Zelfs zodanig, dat het een open deur is om te zeggen dát vertrouwen ertoe doet. Wel is het goed om kort toe te lichten waarom dit zo is. Economen zoeken de verklaring vaak in efficiëntiewinst door kostenreductie. Volgen we de transactiekostentheorie (Williamson, 1981, 1985), dan is er dankzij vertrouwen te besparen op de kosten van gedragsregulering. Om het onderlinge gedrag te regelen, behoeft bij voldoende vertrouwen geen tijd, geld en energie te worden besteed aan complexe contracten.

Sociologen die uitgaan van de systeemtheorie, hebben een vergelijkbare redenering. Zij zien vertrouwen als functioneel alternatief voor externe controlemechanismen. Luhmann (1979) wijst erop dat vertrouwen in de ander en in instituties leidt tot een reductie van de sociale complexiteit. Het reguleert de verwachtingen die actoren hebben. In Luhmanns termen: vertrouwen (‘trust’) is de geruststelling (‘confidence’) van verwachtingen die actoren hebben ten opzichte van elkaar en jegens instellingen (zoals de overheid, banken en verzekeringsmaatschappijen). Ook in deze benadering kan vertrouwen worden gezien als functioneel alternatief, in dit geval voor andere manieren om sociale complexiteit te reduceren. Daarbij valt enerzijds te denken aan rationele voorspelling, die voldoende kennis vereist, en anderzijds aan stereotypen en vooroordelen, die de betekenis van kennis juist reduceren.

In het verlengde van het voorgaande kan vertrouwen worden gezien als een reactie op of zelfs een oplossing voor de risico’s waarmee individuen, maar ook organisaties, dagelijks te maken krijgen. Hedendaagse sociologen beschouwen de moderne samenleving bij uitstek als een ‘risicosamenleving’ (Beck, 1986). Ver doorgevoerde individualisering en grote maatschappelijke dynamiek zijn de achterliggende redenen. Meer dan ooit moeten individuen zélf levensbepalende keuzen maken, zoals die voor een opleiding, partner of loopbaan. Hoe succesvol ook bij bepaalde keuzen, voor ieder individu geldt dat het bij een volgende keuze mis kan gaan, en wel zodanig dat dit voor hen verstrekkende gevolgen heeft (zoals werkloosheid door baanverlies of een echtscheiding). Vertrouwen kan de reactie zijn op zulke risico’s. Paradoxaal genoeg geldt tegelijkertijd dat vertrouwen risico impliceert, eenvoudigweg omdat het kan worden misbruikt. Zulk misbruik zal leiden tot verlies van vertrouwen.²

2] Door de mogelijkheid van misbruik kan vertrouwen dus te groot zijn. Op microniveau roept dit de vraag op of er ook voor vertrouwen een optimum bestaat; een vraag van en voor economen waaraan we nu voorbijgaan.

Zand in de motor

Eerder is gesteld dat de recente bancaire en institutionele crisis de bijl zette aan de wortel van het maatschappelijke vertrouwen. Om te doorzien wat dit precies inhoudt, is het goed aandacht te besteden aan het werk van een klassieke Duitse filosoof en socioloog, Georg Simmel (1858-1918). In twee van zijn boeken, *Philosophie des Geldes* (1900) en *Soziologie* (1908), besteedde hij aandacht aan vertrouwen. Hij deed dit op zodanige wijze

dat hij er het werk van latere belangrijke sociologen (zoals Giddens, Parsons en diens leerling Luhmann) diepgaand mee beïnvloedde.

In *Philosophie des Geldes* stelt Simmel de vraag hoe een moderne economie, gebaseerd op geldverkeer, in feite mogelijk is. Zijn antwoord luidt: uitsluitend dankzij vertrouwen. Vervolgens analyseert hij dit verschijnsel, om vast te stellen dat vertrouwen begint met een cognitief element, door hem omschreven als een zwakke vorm van inductieve kennis. Deze kennis, medebepaald door opvoeding en opleiding, volstaat bij

Vertrouwen in de ander is een basisvoorwaarde voor sociaal en economisch handelen; het werd ernstig aangetast door de recente economische crisis

eenvoudige transacties waaraan geld te pas komt. Echter, zodra er sprake is van kredietverlening, moet worden voldaan aan een

tweede voorwaarde. Volgens Simmel (1900, p. 165) gaat het om een lastig te beschrijven verschijnsel, dat in zijn meest zuivere vorm vevat is in religieus geloven. Simmel licht toe dat godsgeloof reflecteert dat er sprake is van onvolledige kennis, en tevens van een gemoedstoestand die juist weinig te maken heeft met kennis.

Een soortgelijke gemoedstoestand – enerzijds minder, maar anderzijds veel meer dan kennis – vormt volgens Simmel de tweede voorwaarde waaraan vertrouwen moet voldoen bij kredietverlening. Het gaat dan niet om godsgeloof, maar om geloof in de ander, zonder dat de actor zich nadrukkelijk realiseert waarin hij precies gelooft. Volgens Simmel komt dit doordat de grondslag ligt in het gevoel dat er een samenhang, zelfs een eenheid, bestaat tussen actors idee over de ander en de ander zelf. Dit geloof in het idee over de ander verschaft de actor een zodanige mate van zekerheid dat hij zich overgeeft aan dit idee. Zulk geloof speelt in de visie van Simmel zowel op het interpersoonlijke niveau, als op het institutionele niveau (waar het gaat om vertrouwen in instellingen).

In *Soziologie* analyseert Simmel de betekenis van vertrouwen buiten het economische domein. Hij constateert dat vertrouwen een van de voornaamste 'synthetische krachten' in de samenleving is en schrijft dit toe aan het feit dat het voldoende zekerheid biedt om actoren te laten handelen, ook wanneer hun kennis feitelijk tekortschiet. Hij situeert vertrouwen hiermee op een continuüm dat loopt van volledige kennis tot volstrekte onwetendheid. In zijn woorden: 'Der völlig Wissende braucht nicht zu vertrauen, der völlig Nichtwissende kann vernünftigerweise nicht einmal vertrauen' (Simmel, 1908, p. 263).

In een voetnoot volgt de toelichting dat er een vorm van vertrouwen is die voorbij de cognitie gaat. We kennen hem al; gebrekkige (inductieve) kennis wordt volgens Simmel immers aangevuld door geloof in de ander. Maar ondanks onze 'voorkennis' vermeld ik de voetnoot, omdat Simmel hier een toevoeging doet ten opzichte van de tekst in *Philosophie des Geldes*. Hij stelt namelijk dat het geloof in de ander gevoelsmatig, zelfs mystiek is en dat er sprake is van een emotie ten opzichte van de ander ('ein primäres Verhalten der Seele in Bezug auf den Andern'). Als hier al een onderscheid bestaat met

naastenliefde ('agapè'), dan met een dunne scheidslijn. Anders gezegd, naastenliefde kan worden gezien als bron van vertrouwen in de abstracte (of anonieme) ander. Simmel verduidelijkt met zijn analyse dat vertrouwen in elk geval veel meer impliceert dan rationeel calculeren, en dat het daar in essentie misschien wel weinig mee te maken heeft.

Deze paragraaf heet 'Zand in de motor' – waarom eigenlijk? Omdat de kerngedachte van deze bijdrage is dat de recente economische crisis door haar achterliggende oorzaken het maatschappelijke vertrouwen heeft aangetast. Door een bespreking van de inzichten van Simmel hoop ik te verduidelijken dat verlies van vertrouwen een aantasting impliceert van het geloof in de ander. Dit betekent – laat ik het hypothetisch formuleren – dat als het geloof in de ander nauw verwant is met naastenliefde, ook deze wordt gereduceerd bij een teruggang van vertrouwen. Zo dreigt een werkelijk zorgwekkende vicieuze cirkel: egocentrisme en hebzucht (eigenbelang in extreme vorm), dus juist gebrek aan naastenliefde, liggen ten grondslag aan de bancaire en institutionele crisis, waardoor vertrouwen wordt aangetast en daarmee (waarschijnlijk) naastenliefde.

Een diepere laag

Simmel analyseerde niet uitsluitend het concept vertrouwen, hij schreef ook over de dominante maatschappelijke ontwikkelingen in zijn tijd. Hij deed dit uit zorg om deze ontwikkelingen, trouwens net als andere bekende tijdgenoten (zoals Max Weber, Ferdinand Tönnies, Emile Durkheim en hun voorloper Karl Marx). Hoewel bepaald geen marxist, constateerde Simmel (1903) een groeiende instrumentele en materialistische houding bij zijn tijdgenoten. Ongevoeligheid en onverschilligheid ten opzichte van anderen zag hij als product van het opkomende calculerende denken.

Wie meent dat het hier gaat om een uitwas van het kapitalisme, ziet over het hoofd dat al veel langer zorgen zijn geuit over menselijke ondeugden die verband houden met economisch handelen. Voor een diepgravende analyse van de maatschappelijke betekenis en intellectuele waardering van hebzucht vanaf de Griekse oudheid zie Verburg (2012). Voor inzicht in al langer bestaande zorgen over menselijk wangedrag in het economische domein, verwijs ik kortheidshalve naar Thomas van Aquino (in de dertiende eeuw) en Gabriel Biel (in de vijftiende eeuw). De lange geschiedenis van hebzucht en wangedrag in relatie tot economisch handelen roept de vraag op of deze verschijnselen wellicht voortspruiten uit de menselijke natuur, eerder dan uit maatschappelijke of economische omstandigheden.

Als naastenliefde een waarde is, zijn daaruit af te leiden normen bijvoorbeeld 'eenieder moet rekening houden met anderen' en 'niemand mag het vertrouwen van anderen misbruiken'. Bestudering van de overtreding van zulke normen valt binnen het terrein van de sociologie van afwijkend gedrag. Een basisvraag van dit vakgebied is waarom actoren gedragsregels overtreden. Nu deze vraag hier aan de orde is, worden de antwoorden uit de sociologie interessant. Ze volgen twee basisgedachten. De eerste is: de mens is van nature 'goed', dat wil zeggen niet geneigd tot regelovertreding. Onder

deze veronderstelling moet de aandacht geheel uitgaan naar de vraag waarom er dan toch regelovertreiding plaatsvindt. De tweede basisgedachte is: de mens is van nature 'slecht', dat wil zeggen geneigd tot regelovertreiding op het moment dat ze persoonlijk voordeel oplevert. Onder deze veronderstelling moet de vraag worden beantwoord, waarom niet iedereen de regels overtreedt.

In het eerste geval, met een positief mensbeeld, ligt de verklaring van regelovertreidend gedrag vanzelfsprekend niet in het individu, maar in *a* diens directe omgeving, of *b* de wijdere omgeving, de samenleving. Een dominante theorie onder *a* is de differentiële-associatietheorie van de criminoloog Edwin Sutherland (1924), die vaak wordt gecombineerd met psychologische leertheorieën. Volgens deze theorie heeft elk individu contacten die regelovertreiding afkeuren en contacten die haar goedkeuren.³ Het zou de onderlinge verhouding van deze contacten zijn (hun belang, intensiteit, frequentie) die bepalend is voor (het aanleren van) opvattingen en gedragingen die het individu brengen tot regelovertreiding.

De voornaamste theorie bij *b* is de anomietheorie of 'structural strain'-theorie van de socioloog Robert King Merton (1968), waarbij de maatschappelijke kansenstructuur centraal staat. Volgens Merton staat iedereen onder dezelfde druk om maatschappelijk succes te realiseren in termen van inkomen en eigendom, terwijl er bepaald geen gelijke kansen bestaan om zulk succes te verwezenlijken. Dit brengt sommigen ertoe regels te overtreden, ten einde de sociaal gedefinieerde doelen toch te bereiken.⁴

In het andere geval, waarbij de mens uit eigenbelang een sterke neiging tot regelovertreiding heeft, is het dus de vraag waarom niet iedereen de regels overtreedt. Het antwoord is dat sociale controle individuen hiervan weerhoudt. Dit betreft zowel interne sociale controle (de verinnerlijking van normen, door daarop gerichte socialisatie) als externe sociale controle (uitgeoefend door de directe sociale omgeving naast instituties zoals politie en justitie).

Het grote belang van zulke sociale controle wordt benadrukt in de zogenoemde levensloopbenadering van Sampson en Laub (1990, 1995), terwijl de grondlegger van de controle- of bindingstheorie, de criminoloog Travis Hirschi (1969), het accent legt op sociale binding als controlemechanisme. Wie goed is 'ingebod' in de samenleving, kent 'attachment', 'commitment' en 'involvement' (in de termen van Hirschi) ten opzichte van centrale waarden, andere individuen en instituties (zoals onderwijs, werk en gezin). Zulke sociale inbedding zou regelovertreiding voorkomen, dus ook van hen die uit eigenbelang geneigd zijn tot overtreiding.

Een paradijs op aarde?

conclusies

In het voorafgaande is eerst geprobeerd te begrijpen waarom de recente bancaire en institutionele crisis leidde tot woede en maatschappelijke onrust. De verklaring is gezocht in de aantasting van vertrouwen die het gevolg is van economisch wangedrag. Zulk gedrag kan zelf weer worden toegeschreven aan egocentrisme en hebzucht; eigenbelang in

3] Deze contacten betreffen niet uitsluitend personen of groepen, maar bijvoorbeeld ook boeken, tijdschriften en films.

4] Een derde dominante theorie is de labeling- of deviantietheorie (Becker, 1963), volgens welke sommigen worden gezien als regelovertreeders, mogelijk zelfs zonder dit feitelijk te zijn, waarna zij zo worden behandeld dat ze bijna 'gedwongen' zijn regelovertreder te worden of te blijven. Deze theorie bevat impliciete kritiek op de andere theorieën, omdat die naar hun aard vooral regelovertreiding onder kansarmen verklaren.

extreme vorm. Het negatieve effect van verlies aan vertrouwen schuilt in de reductie van geloof in de ander, van naastenliefde. Gezien dit effect, zijn onrust en woede over de crisis terecht. Ze kunnen gedeeld worden.

Zien we ook een oplossingsrichting? Door een diepere laag aan te boren, kwamen we bij verklaringen van het economische wangedrag, of (preciezer) van de regelovertredingen die voortvloeien uit egocentrisme en hebzucht, en die de crisis aanwakkerden en verergerden. Het waren weliswaar puur theoretische verklaringen, elk gebaseerd op een van twee tegengestelde mensbeelden, maar ze kunnen waarschijnlijk helpen bij het vinden van een oplossing. Hoe is economisch wangedrag in te nemen, vooral in de bancaire sector? Hoe komen we dichterbij een paradijs op aarde?

Gaan we uit van de 'goede' mens, met naastenliefde als drijfveer, dan valt een oplossing gebaseerd op de anomie- of 'structural strain'-theorie direct af. Bij het onderhavige economische wangedrag gaat het immers niet om handelingen van individuen (en instellingen) in een achtergestelde positie die een gebrek aan kansen 'compenseren' met regelovertreding. De differentiële-associatietheorie lijkt bruikbaar, althans wanneer wordt ingezien dat het aanleren van contrasociale opvattingen en gedragingen ook mogelijk is bij bevoorrechten. Gedacht moet dan worden aan de 'idealiseren' van eigenbelang en rationele calculatie tijdens de studie economie (Veenman, 2014) en aan onderdompeling in een perverse bedrijfscultuur. In de termen van de controle- of bindingstheorie gaat het om inbedding in instituties met verkeerde waarden en normen.⁵ De door Hirschi bepleite 'attachment', 'commitment' en 'involvement' hebben in dat geval averse, contrasociale effecten; de van nature 'goede' mens is er 'slecht' door geworden.

Het is te vrijblijvend om te zeggen dat 'dus' de bedrijfscultuur in de bancaire sector moet veranderen. Bestrijding van ongewenst gedrag moet misschien wel gezocht worden in de controletheorie van Sampson en Laub. Met nadruk op het feit dat externe sociale controle (het functionele alternatief voor vertrouwen) in de vorm van nog meer en vooral beter toezicht en strenge sancties bij overtredingen, waarschijnlijk niet volstaat. Ontontbeerlijk is de verinnerlijking van prosociale waarden (naastenliefde) en daaruit afgeleide gedragsregels. Passen we een sociologische redenering toe, dan zou religie hierbij een rol kunnen spelen. Terwijl sociologen zich soms uitspraken over de inhoud van religies⁶, ligt hun belangrijkste bijdrage in het inzicht dat religie functioneel is voor de totstandkoming en handhaving van prosociale waarden en normen. Waar religie aan maatschappelijke betekenis inboet, zoals in onze samenleving, wordt meer verlangd van functionele alternatieven. Te denken valt aan opvoeding en onderwijs. Het komt mij voor dat ook hogescholen en universiteiten hierop aangesproken mogen worden. In hun curricula is expliciete aandacht voor ethiek onontbeerlijk.

Als dit de conclusie is, wanneer het gaat om oplossingen, dan is ze mager en bestaat er weinig reden tot optimisme. Dit reflecteert aardig mijn opvatting. Om toch met enige hoop te eindigen, voeg ik aan het voorgaande toe dat beïnvloeding via opvoeding en onderwijs weliswaar onzeker is en veel tijd vergt, maar dat bij effectieve beïnvloeding veel 'goeds' te verwachten is van volgende generaties. De eerder beschreven vicieuze cirkel

5] Een recent experiment laat zien dat 'priming' met hun professionele identiteit bij bankpersoneel oneerlijk gedrag bevordert (Cohn, Fehr & Maréchal, 2014).

6] Het bekendste voorbeeld is Max Weber in *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (1920) en *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1934) die de opkomst van het kapitalisme (mede verklaart uit religieuze (i.c. protestantse) opvattingen).

kan keren, wat wil zeggen dat meer naastenliefde zal neerslaan in toenemend vertrouwen en minder economisch wangedrag.

Wie zich in dat verband zorgen maakt over de effecten op onze economie, vindt wellicht een geruststelling in de talrijke empirische (economische) studies die laten zien dat toenemend vertrouwen een positieve invloed heeft op economisch presteren (zie o.a. Fukuyama, 1996; Alesina & La Ferrara, 2005). ■

Literatuur

- Alesina, A. & Ferrara, E. La (2005). Ethnic diversity and economic performance. *Journal of Economic Literature*, 43, 762-800.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft, Auf dem Wege in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Becker, H.S. (1963). *Outsiders. Studies in the sociology of deviance*. New York: The Free Press.
- Cohn, A., Fehr, E. & Maréchal, M.A. (2014). Business culture and dishonesty in the banking industry. *Nature*, 516, 86-89.
- Fukuyama, F. (1996). *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*. New York: The Free Press.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Luhmann, N. (1979). *Trust and power. Two works by Niklas Luhmann*. Chichester: John Wiley.
- Merton, R.K. (1968). *Social theory and social structure*. New York: The Free Press.
- Sampson, R.J. & Laub, J.H. (1990). Crime and deviance over the life course: the salience of adult social bonds. *American Sociological Review*, 55, 609-627.
- Sampson, R.J. & Laub, J.H. (1995). Understanding variability in lives through time: contributions of life-course criminology. *Studies on Crime and Crime Prevention*, 4, 143-158.
- Simmel, G. (1900). *Philosophie des Geldes*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Simmel, G. (1903). *Die Großstädte und das Geistesleben*. Band 9. Dresden: Petermann.
- Simmel, G. (1908). *Soziologie, Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Sutherland, E.H. (1924). *Criminology*. Philadelphia: Lippincott.
- Veenman, J. (2014). *Einde of nieuw begin?* Afscheidcollege Erasmus School of Economics. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Verburg, R. (2012). The rise of greed in early economic thought: from deadly sin to social benefit. *Journal of the History of Economic Thought*, 34, 515-539.
- Weber, M. (1920). *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Tübingen: Mohr.
- Weber, M. (1934). *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Tübingen: Mohr.
- Williamson, O.E. (1981). The economics of organization: the transaction cost approach. *American Journal of Sociology*, 87, 548-577.
- Williamson, O.E. (1985). *The economic institutions of capitalism: firms, markets, relational contracting*. New York: The Free Press.

auteur

Prof. dr. J. Veenman is emeritus hoogleraar economische sociologie, capaciteitsgroep Toegepaste Economie, Faculteit der Economische Wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam. E-mail: veenman@ese.eur.nl.

